

Віталій Андреев

Історична концепція В. Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії

Віктор Платонович Петров (псевдоніми — В. Бер, Борис Веріго, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу — визначний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола неокласиків, а також агент радянської розвідки.

В українських літературних та наукових колах «золотого віку» української гуманітаристики 1920-х і «емігрантського ренесансу» другої половини 1940-х рр. В. Петрова вважали визначним, самобутнім та, навіть, геніальним мислителем та науковцем. В останні ж роки життя він обіймав скромну посаду наукового співробітника Інституту археології АН УРСР, а його багатогранний науковий доробок було надовго «вилучено» з інтелектуального простору СРСР й української діаспори, недооцінено та забуто.

Найвищим досягненням В. Петрова як інтелектуала та вченого-універсала є його «теорія епох». Мислитель запропонував оригінальну концепцію давньої історії України, яка стала визначним теоретичним та практичним внеском в українську історіографію. Його концепція ґрунтувалася на дискретному, циклічному баченні історичного процесу та знаходилася в руслі основних тенденцій розвитку європейської історіософської думки 1920-х — 1940-х рр., безпосередньо перебувала в інтелектуальному контексті ідей М. Бердяєва, Г. Вельфліна, М. Данилевського, А. Дж. Тойнбі, З. Фрейда, М. Фуко, М. Хвильового, Д. Чижевського, Ф. Шміта, О. Шпенглера й екзистенціалістів.

На основі «теорії епох» учений розробив схему давньої історії України («передісторії українського народу») та етногенезу українців як складової європейської історії. Це відкривало новий шлях розвитку для вітчизняної історичної науки й могло спричинити «революцію» в українському історіописанні. Утім, інтелектуальна ініціатива вченого не була сприйнята сучасниками й по сьогодні залишається за межами основних напрямів теоретичних та практичних пошуків істориків.

Дана доповідь присвячена феномену Віктора Петрова у вітчизняній історіографії ХХ ст. Хоча вчений-універсал протягом десятків років працював у рамках радянської історичної науки та її академічних інституцій, а марксистський

дискурс відіграв певну роль в його становленні, на мою думку, треба говорити про альтернативність поглядів В. Петрова щодо пануючого в радянській науці марксизму. Марксистська концепція не влаштувала науковця як пояснювальна модель історичного процесу та методологічний інструментарій наукового пошуку.

У формуванні історичної концепції В. Петрова можна виділити кілька етапів. Проте, вона, в силу різних причин, так і не була викладена в чіткому й завершеному вигляді.

Перший — 1910-ті — початок 1930-х рр. — знайомство та творче засвоєння європейської, російської та української філософської та історіософської думки (Г. Лотце, Г. Гегель, Г. Вельфлін, М. Данилевський, О. Шпенглер, Ф. Шміт, М. Хвильовий, ранні екзистенціалісти, класики марксизму та ін.).

У 1920-ті рр. ідеї німецького мислителя О. Шпенглера були відомі в Україні, стали популярними на хвилі катаклізмів I світової війни та післявоєнної скрути. Йому симпатизували, захоплювалися та, навіть, якийсь час існувала інтелектуальна мода на О. Шпенглера. «Присмерк Європи» неодноразово обговорювався на сторінках радянських видань¹. Отже природно, що його концепція була сприйнята та трансформована в роботах низки українських інтелектуалів.

Український націонал-комуніст М. Хвильовий на основі теорій локальних цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера та марксизму створив власну історіософську концепцію розвитку культури (теорія азійського ренесансу). Сформульовано її було в контексті актуальних суспільних та літературознавчих дискусій в радянській Україні середини 1920-х рр., в центрі яких стояло питання перспектив розвитку української культури. В памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926) останній, сьомий розділ присвячено викладу концептуальних засад теорії азійського ренесансу². М. Хвильовий взяв за похідну тезу, що кожен народ переживає дитинство, культурний та цивілізаційний етапи; останній є заключний акорд всякої культури й початок її кінця. Але історичні типи культур не замкнено в «самовольні рамця...», що йдуть під знаком своєї судьби» (як це представлено в концепціях «ідеалістичного інтуїтивізму» М. Данилевського та О. Шпенглера), а замкнено в рамки патріархального, феодального, буржуазного і пролетарського часу. Кожен з цих типів є оригінальним, але й обов'язковим є елемент «природного спадкоємства».

На думку М. Хвильового, майже всі культури патріархального періоду (мікенська, індійська, єгипетська, вавилонська, арабська) були утворені народами, які мешкали на території Азії, або географічно примикали до неї. «Людський матеріал» Азії, розв'язуючи проблеми патріархального періоду, вичерпав свою «творчу енергію» й феодальний тип проявився на європейській території. Власної, накопиченої століттями енергії населенню Європи вистачило й для створення культури третього — буржуазного типу. На сучасному етапі буржуазний

¹ Див.: Базаров В.О. Шпенглер и его критики / В.О. Базаров // Красная Новь. — 1922. — № 2. — С. 212–225; Пятаков Г. Философия современного империализма (Этюд о Шпенглере) / Г. Пятаков // Красная новь. — 1922. — № 3. — С. 182–197 тощо.

² Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий // Хвильовий М. Санаторійна зона: оповідання, новели, повісті, памфлет. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 334–381.

тип вмирає, західне суспільство занепадає й у зв'язку з цим новий пролетарський культурно-історичний тип твориться на території Азії.

Цей культурно-історичний тип, який М. Хвильовий називає «азіатським ренесансом», визначатиметься високою класичною освіченістю й буде ґрунтуватися на здобутках як азіатської, так і європейської культур. Однією з передумов азіатського ренесансу є наявність більшовицької моделі держави. Оскільки Україна стоїть на межі Європи та Азії й має можливість скористатися енергетичним потенціалом як однієї, так й іншої, вона має стати в авангарді четвертого культурно-історичного типу.

Погляди М. Хвильового мали в радянській Україні широкий резонанс, він увійшов у вітчизняну історію не тільки як письменник, літературний діяч, а й оригінальний представник філософської думки³. Зауважимо, що концепція М. Хвильового була викладена в популярній формі, не мала обґрунтованої термінології, більше закликала до дискусії, ніж давала відповіді. Теорія азійського ренесансу безпосередньо стосувалася проблем, пов'язаних з філософським осмисленням української національної ідеї, для автора вона слугувала засобом вирішення питань духовного прогресу українського народу через дилему «Росія — Європа», а не відігравала самостійну роль. В. Петров високо цінував памфлети М. Хвильового та вважав його «справжнім європейцем», який мав на увазі не «Європу взагалі», не «техніку», не «пролетаріат», а «західного інтелігента», високий тип духовної культури⁴.

В. Петров як безпосередній учасник літературних та культурологічних дискусій 1925–1928 рр., безумовно був знайомий з працею О. Шпенглера та її рецепцією в творчості М. Хвильового. Втім зауважимо, вчений міг і самостійно прийти до розуміння перервності історичного процесу через студії в галузі німецької філософії, зокрема — Р.Г. Лотце, який розвивав ідеї близькі до вчення про монади Г.В. Лейбніца. Відомо, що теорія локальних цивілізацій сформувалася в контексті філософської традиції Лейбніца у Німеччині (цивілізації — своєрідні монади історичного процесу)⁵.

Утім, ще в 1919 р. визначний російський мистецтвознавець та археолог Ф. Шміт, життя якого доволі тривалий час було пов'язано з Україною (Харків, Київ), виклав свої ідеї теорії циклічного розвитку мистецтва («Законы истории»

³ Горський В. С. Історія української філософії / В.С. Горський. — [3-е вид.]. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 255–258.

⁴ Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) — жертви більшовицького терору / В. Петров. — К.: Воскресіння, 1992. — С. 41.

⁵ Див.: Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. — Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. — С. 172–175; Іонов І.Н. Теорія цивілізацій. Етапи становлення / І.Н. Іонов // Новая и новейшая история. — 1994. — № 4/5. — С. 33–50; Його ж. Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм / І.Н. Іонов // Образы историографии. — М., 2001. — С. 59–84; Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: [монографія] / В.Г. Космина. — Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2011. — 310 с.; Репина Л.П. Історія історического знання / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. — М.: Дрофа, 2004. — С. 217–220; Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2007. — С. 253 тощо.

(1916), «Искусство — его психология, его стилистика, его эволюция», (1919))⁶. За це згодом його неодноразово порівнювали з А. Дж. Тойнбі та називали «російським Шпенглером»⁷. В. Петров у своїх спогадах відзначив яке сильне враження справила на нього лекція Федора Івановича виголошена в Києві 1919 р.

Подібні думки про дискретність історії мистецтва висловлював й швейцарський вчений Г. Вельфлін⁸ (його книга «Ренесанс й бароко» в 1913 р. була перекладена російською й також мала чималий вплив на В. Петрова — студента Київського університету)⁹.

До факторів формування історіософських поглядів В. Петрова сучасний дослідник його життя та творчості В. Брюховецький також долучає впливи праць його батька Платона Петрова з історії церкви та визначних представників так званого «київського філософського кола» перших десятиліть ХХ ст. (М. Бердяєв, О. Гіляров, В. Зеньковський, Лев Шестов, Д. Чижевський)¹⁰.

В. Петров, починаючи з 1920-х рр., плідно працював у галузі історії філософії, методології різних гуманітарних дисциплін, історії та теорії культури, знайомився з класичними та модерними філософськими системами, апробовував їх у різних предметних сферах історичного дослідження. Рівень підготовки дозволив В. Петрову реалізуватися як у конкретно-історичних так і в теоретичних студіях.

Протягом 1930-х рр. учений працював в межах марксистської методології та марризму на полі історії матеріальної культури й сформував власний погляд на закономірності історичного розвитку Східної Європи¹¹.

Другий етап — перша половина 1940-х рр. — спроби викладу ідей в науково-популярних та художніх творах (під час виконання розвідницької місії на території окупованої України). Перші фрагментарні спроби викласти свої погляди на історію як процес зміни епох було здійснено вченим у 1942 р. на шпальтах «Українського засіву» в статті «Готи на Україні та культура полів поховань» (характеристика античної епохи на українських теренах) та на сторінках роману «Без ґрунту»¹².

Третій — друга половина 1940-х — оформлення історіософських засад «теорії епох», застосування її до розуміння європейської історії, а також спроба

⁶ Див.: Шмит Ф.И. Законы истории. Введение к всеобщей истории искусств. Вып. 1. — Харьков, 1916. — 198 с.; *Його ж.* Искусство — его психология, его стилистика, его эволюция / Ф.И. Шмит. — Харьков, 1919. — 328 с.

⁷ Див.: Михайловский И.Б. Архитектурные ордера. — М, 1925. — С. 25.

⁸ Вельфлин Г. Ренесанс и барокко / Г. Вельфлин; [пер. с нем. Е.Г. Лундберга]. — СПб.: Азбука-классика, 2004. — 288 с.

⁹ Домонтович В. Болотяна Лукроза / В. Домонтович // Київські неокласики / упоряд. Віра Агеєва. — К.: Факт, 2003. — С. 295.

¹⁰ Брюховецький В. Віктор Петров : верхи долі — верхи і долі / В. Брюховецький. — К.: Темпора, 2013. — С. 33–35.

¹¹ Див.: Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого: монографія / В.М. Андреев. — Дніпропетровськ: Герда, 2012. — С. 91–106.

¹² Див.: Домонтович В. Без ґрунту / В. Домонтович // Український засів. — Х., 1942. — Чис. 2. — С. 30–57; *Його ж.* Без ґрунту. Продовження / В. Домонтович // Український засів. — Х., 1943. — Чис. 4. — С. 49–71; Петров В. Готи на Україні та культура полів поховань / В. Петров // Український засів. — Х., 1942. — Чис. 1. — С. 61–65.

покласти теорію на історичну конкретику давньої історії України. Становлення концепції В. Петрова відбулося в умовах перебування в західних зонах окупації Німеччини в замкненому середовищі української інтелектуальної еліти в еміграції.

Основними соціокультурними чинниками, котрі вплинули на історіософське розуміння В. Петровим основних закономірностей історичного процесу були умови післявоєнної руїни, світоглядна криза західноєвропейського суспільства, неспроможність наявних тоді концепцій пояснити історичну реальність тоталітарної доби, звернення європейської суспільної думки в пошуках шляхів виходу з пізнавальної кризи до циклічних теорій та концепцій. Гостра суспільна реакція на атомні бомбардування 1945 р., власний інтелектуальний досвід, переживання за долю української та європейської культури, за майбутнє світу та людства зумовили гуманістичний характер філософських поглядів В. Петрова, пріоритет моральних цінностей над технічним прогресом, звернення до християнства.

У другій половині 1940-х рр. над теорією культурно-історичних епох в історії мистецтва працював видатний український філософ і вчений Д. Чижевський. Ще в 1920-ті рр. він пройшов школу європейської філософської думки, слухав лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера та ін., хоча так і не став прихильником якогось певного напрямку. В післявоєнній Німеччині він, як й інші представники другої хвилі української еміграції опинився в тісному соціокультурному та організаційно-науковому контакті з інтелектуальною елітою третьої хвилі¹³. Плідна наукова співпраця Д. Чижевського з В. Петровим, серед іншого, виявилася на тлі літературознавства, вони стали співавторами підручника з історії української літератури, були одностайними в питанні історичної періодизації української літератури¹⁴.

Свою теорію Д. Чижевський виклав в праці «Культурно-історичні епохи» (1948)¹⁵. В ній мислитель заперечував «теорію прогресу», що зображувала історичний розвиток «як шлях ступеневого поліпшення, накупчення культурних придбань»¹⁶. Він поділяв культурну історію Європи на «епохи» — романська, готична, ренесанс, бароко, «просвічення» (класицизм), романтизм, реалізм («нова просвіченість»), неоромантизм. Кожна епоха, на його думку, є «цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям», кожна епоха має свій власний характер, «стиль». Д. Чижевський наголошував на тому, що основною одиницею історичного дослідження є епоха, а першочерговим завданням історика є вивчення «стилю епохи». При чому історик, «... досягаючи цієї мети чи наближаючися до неї, не вигадує, не утворює певну картину, а відкриває ту цілість образу епохи, яка в цій епісі дійсно заложена, яка належить до об'єктивної історичної дійсності»¹⁷.

¹³ Горський В. С. Історія української філософії. — [3-е вид.]. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 272–277.

¹⁴ Петров В. Українська література / В. Петров, Д. Чижевський, М. Глобенко. Мірчук І. Історія української культури / І. Мірчук. — Мюнхен; Львів: Укр. вільний ун-т, 1994. — 380 с.

¹⁵ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський. — [2-ге вид.]. — Авгсбург-Монреаль: Накладом Тов-ва прихильників УВАН, 1978. — 16 с. — (Slavistica; № 78).

¹⁶ Там само. — С. 5–6.

¹⁷ Там само. — С. 7.

Особливу увагу Д. Чижевський зосередив на «закономірності» зміни епох, які втілюються у зміні стилів. Свою концепцію він назвав «теорією культурних хвиль» й пов'язував її появу з працями Г. Вельфліна¹⁸. Основна ідея теорії «хвиль» Д. Чижевського полягає в тому, що кожна наступна епоха відкидає, зрікається провідних ідей, рис попередньої й, в той же час, формує власний стиль, якоюсь мірою відроджує ідеали епохи, яка передувала їй попередниці. Так, на думку вченого, «в кожному разі раніше середньовіччя більше відповідає естетичним ідеалам ренесансу ніж пізніє середньовіччя, що скомплікованістю та динамічністю своїх творів нагадує бароко» і т. д. Отже, Д. Чижевський графічно зображує схему історичного розвитку європейської культури хвилястою лінією¹⁹.

Найбільш вразливим елементом своєї концепції Д. Чижевський вважав співвіднесення поняття «епоха» з історичним часом і взагалі питання історичності/позаісторичності епох залишив відкритим.

Зауважимо, що «теорію культурних хвиль» Д. Чижевським було представлено в якості гіпотези, яка на думку автора потребувала перевірки фактичним матеріалом. Концепція Д. Чижевського постала в контексті полеміки щодо долі української культури в літературознавчих колах еміграції в Німеччині (В. Державин та ін.). Д. Чижевський вважав, що застосування культурно-історичного методу та загальноєвропейської схеми розвитку культури до українського матеріалу дозволяє поглянути на історію української культури як складову «загальноєвропейської цілості»²⁰.

Погляди В. Петрова на історичний процес було викладено в різноманітних виданнях української еміграції в Німеччині: історіософських есе «Історіософічні етюди», «Наш час, як він є», «Засади історії», «Проблеми епохи», «Сучасний образ світу: Криза класичної фізики», «Засади поетики», «Християнство і сучасність», «Духові течії Європи Нового часу», «Сучасні духовні течії в Європі», «Маси, техніка й лібералізм» та ін., а також теоретичних екскурсів у історичних та публіцистичних працях («Походження українського народу», «Українські культурні діячі — жертви більшовицького терору» та ін.), літературних творів («Франсуа Війон», «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі», «Приборканий гайдамака», «Професор висловлює свої міркування», «Передвеликоднє», «Без ґрунту» та ін.)²¹.

¹⁸ Вельфлін Г. Ренессанс и барокко.

¹⁹ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи. — С. 12–13.

²⁰ Там само. — С. 9.

²¹ Див.: Бер В. Наш час, як він є (з приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини» «The Saturday Review of Literature. New York. 1946») / В. Бер // Рідне слово: вісн. літератури, мистецтва і науки. — Мюнхен; Його ж. Засади поетики. Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома / В. Бер // МУР: зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен; Карлсфельд, 1946. — Зб. 1. — С. 7–23; Його ж. Сучасні духові течії в Європі (1. Новіші вчення про весь світ) / В. Бер // Час. — Фюрт, 1946. — Чис. 42. — С. 2–3; Його ж. Сучасні духові течії в Європі (2. Новіші вчення про походження людини) / В. Бер // Час. — Фюрт, 1946. — Чис. 43. — С. 2–3; Його ж. Сучасний образ світу: Криза класичної фізики / В. Бер // Арка. — Мюнхен, 1947. — Чис. 1. — С. 2–6; Веріго Борис. [Віктор Петров] Маси, техніка й лібералізм (з приводу книги Хозе Ортеги і Гассет «Повстання мас») / Борис Веріго // Орлик: місячник куль-

Основним стрижнем концепції В. Петрова стали «дискретність часу», «ізолюваність окремих епох» та зв'язок між ними за принципом заперечення й відмова від ідеї розвитку. В. Петров спростовував принцип безперервності історії: «Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні градації часу»²². Таким чином, епоха — самодостатній і закритий в собі рамками панівної ідеології «відтинок часу». Отже, історичний процес, історія людства, за В. Петровим, являє собою послідовну зміну епох, в межах яких відбуваються притаманні лише їм процеси.

З контексту праць В. Петрова стає зрозумілим, що епоха — це певна складова історичного процесу, котра усвідомлюється як структурна цілісність для якої характерні: наявність панівної ідеології, сталого співвідношення певних взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів та культурних феноменів. В. Петров розумів історію як процес буття та зміни відмінних самодостатніх епох, кожній з яких притаманна своя спільність, відмінна від спільності іншої епохи. Історія є дискретною, перервною, в ній присутні міжепохальні «злами». Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Також важливими факторами трансформацій є й зовнішні впливи — експансія, війни, катастрофи, знищення, культурні й економічні стосунки та впливи, природний фактор тощо. Відповідно, основним предметом історичного дослідження В. Петрова є епоха, а метою дослідження — з'ясування методології зміни епох.

Дослідник намагався дати пояснення тому, як одна епоха перетворюється на іншу. На його думку зміна епох відбувається внаслідок функції «переборювання», «протиставлення», перевтілювання епохи в свою протилежність, а не в аспекті часу. Він навіть каже про «закони зміни епох»²³. Утім, за В. Петровим існують й інші форми зв'язку, імовірно, притаманні неєвропейським цивілізаціям. Так, він згадує про зв'язок «китайського типу» — незмінне стале існування. На жаль вчений не розвинув цю думку. Проте, судячи з усього, у В. Петрова були уявлення й власне бачення про неєвропейські, східні культури, про що свідчать окремі «репліки» в його творах.

тури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1948. — Чис. 3 (Березень). — С. 33-35; *Його ж.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент Ван Гог (1833-1890): Біографічна новеля / В. Домонтович // Арка. — Мюнхен, 1948. — Чис. 5 (11). — С. 25-34; *Домонтович В.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент Ван Гог (1833-1890): Біографічна новеля / В. Домонтович // Арка. — Мюнхен, 1948. — Чис. 5 (11). — С. 25-34; *Його ж.* Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (розділи 1-2) / В. Домонтович // Похід. — Гайденав, 1947. — Чис. 1. — С. 7-11; *Петров В.* Історіософічні етюди / В. Петров // МУР: зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен; Карлсфельд, 1946. — 36. 2. — С. 7-19; *Петров В.* Християнство і сучасність / В. Петров // Орлик: місячник культури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1947. — Чис. 2 (Лютий). — С. 15-18; *Його ж.* Діячі української культури (1920-1940 рр.) — жертви більшовицького терору / В. Петров // Українська літературна газета. — Мюнхен. — 1955. — Чис. 1 (Липень); *Його ж.* Походження українського народу / В. Петров. — К.: МП «Фенікс», 1992. — 192 с. тощо.

²² *Петров В.* Історіософічні етюди. — С. 7.

²³ Там само. — С. 20, 26.

«Епоха» В. Петрова певною мірою відповідає «культурно-історичному типу» в теоріях локальних цивілізацій — надетнічні соціокультурні спільноти, своєрідні «блоки» світової історії, взаємодія яких визначає хід історичного процесу.

Отже, В. Петрова поєднують з О. Шпенглером ідеї заперечення світового прогресу, дискретності історії (відмова від традиційних уявлень про історичний час), замкненості та самодостатності епохи/культури. Епоха В. Петрова, як і «культурно-історичний тип» О. Шпенглера, приречена на зникнення, що притаманно їй природі. Утім, на відміну від О. Шпенглера, український мислитель вбачав певний зв'язок між епохами/культурами, що зближує його бачення історії з А. Дж. Тойнбі. Так, Тойнбі фіксує «материнсько-дочірній» зв'язок між певними цивілізаціями. Тобто цивілізації, змінюючи одна одну, можуть утворювати послідовності. Наприклад, мінойську наслідує еллінська цивілізація, а її середньовічна західна і т. д. Для Тойнбі важливо, що деякі суспільства, приєднуючись до інших, забезпечують тим самим безперервність історичного процесу. Подібні міркування з приводу контактів культур бачимо й у В. Петрова. У нього існує зв'язок між епохами (античність — середньовіччя — новий час — сучасність). Сполучною ланкою між різними цивілізаціями для Тойнбі була людина — постійний та регулярний елемент в історії. Також й у теорії В. Петрова бачимо, що саме людина є медіатором та зберігачем надбань епохи.

Дещо схожі у поглядах В. Петрова та А. Дж. Тойнбі й ідеї загибелі цивілізацій/кінця епох, які відбуваються внаслідок внутрішньої кризи та зовнішніх факторів (воєнних поразок, знищень, природних катастроф тощо). Тойнбі, шукаючи причини занепаду й кінця цивілізацій, дійшов висновку, що зростання цивілізації супроводжує її самодетермінація, а основний критерій і фундаментальна причина надломів — внутрішній вибух, через який суспільство втрачає властивість самодетермінації. Тойнбі намагався побачити в історії локальних цивілізацій певні закономірності, натомість для В. Петрова єдиним законом є зміна однієї епохи іншою, в центрі його уваги знаходиться індивідуальне й унікальне. Навряд В. Петров був знайомий з роботами А. Дж. Тойнбі, але обидва мислителя знаходилися в єдиній науковій парадигмі й могли дійти подібних поглядів на історичний процес.

Зміст окремих епох у В. Петрова перш за все визначається панівною ідеологією. Відповідно, зміна епох супроводжується й кризою ідеології. Середньовіччя, Новий час та Сучасність («Наш час») — три доби європейської історії, які знаходилися в центрі уваги мислителя. Ідеологічним змістом середньовіччя він вважав теологізм, ренесансу — гуманізм, нового часу — раціоналізм, суб'єктивізм, релятивізм, плюралізм, скептицизм²⁴.

Українську культуру ним представлено як повноправну та самодостатню частину європейської цивілізації, яка «проживає» всі ті епохи, що пережила Європа.

Осмилення різних історичних епох у В. Петрова відбувається через ідеологію, внутрішній світ, життя та діяльність конкретних осіб, типових представників

²⁴ Див.: *Петров В.* Історіософічні етюди / В. Петров // МУР : зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. — 36. 2. — С. 7–19; *Його ж.* Історіософічні етюди / В. Петров // МУР : зб. літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен ; Карлсфельд, 1947. — 36. 3. — С. 7–10 тощо.

свого часу. За В. Петровим, кожній епосі притаманний і певний тип особистості (ідеальна постать свого часу). Катастрофічним зламам часу відповідають особливі герої літературних творів і белетризовані образи його наукових праць, які поєднують норми життя, мораль, стереотипи двох епох або заперечують одні на користь інших²⁵.

«Теорія епох» уявляє собою один з можливих варіантів цивілізаційного аналізу всесвітньої історії, але, на відміну від більшості інших цивілізаційних теорій, виходить за межі суто історіософського викладу й пропонує методологію аналізу конкретно-історичного матеріалу. Ідею зміни епох покладено В. Петровим на історичну конкретику давньої історії України, продемонстровано сутність історіософських понять «епоха», «злам», «зміна епох», «заперечення» у виданій циклостилем університетській лекції В. Петрова «Походженні українського народу» (Регенсбург, 1947).

Також міркування В. Петрова з приводу відмінності епох, принципу їх заперечення, зламу, зміни та самоорганізації суспільства відповідають новітнім методологічним підходам в осмисленні історичного процесу. Погляд на історію з точки зору ідеї самоорганізації зближує концепцію В. Петрова з синергетичним підходом, що розглядає суспільство як складну систему, всі елементи якої взаємопов'язані між собою. Зміна одного з системоутворюючих елементів або впровадження в систему нових, тим більш чужих для неї елементів, може призвести до якісного переродження всієї системи, особливо якщо вона знаходиться в невірноваженому, нестабільному стані²⁶.

Четвертий етап — поглиблення й конкретизація концепції давньої історії України (етногенезу слов'ян) після повернення в СРСР, коли вчений змушений був адаптувати свою «теорію епох» до реалій радянської науки.

В 1960-ті рр. вчений продовжував свої теоретичні та практичні дослідження в галузі археології, історії, мовознавства, етнографії, що дозволило деталізувати концепцію давньої історії України, розширити джерельну базу й включити до неї найновіші наукові відкриття. Водночас теоретичні та методологічні засади своєї концепції В. Петров впроваджував у завуальованій формі щодо окремих проблем та періодів у роботах «Давні слов'яни та їх походження: до проблеми слов'янського етногенезу» (1963), «Історична топографія Києва. Першопочатки міста. Місто Володимира, структура і походження» (1964), «Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V–VII ст. н. е.» (1965), «Скіфи. Мова і етнос» (1968) та ін.²⁷, адаптував її до реалій радянської науки, приділяв більше уваги соціально-економічній складовій «епохи».

²⁵ Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) / Н. Мішеніна // Слово і час. — 2002. — № 11. — С. 32.

²⁶ Див. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Вектра, 2001. — 420 с.

²⁷ Див.: Петров В. Давні слов'яни та їх походження: До проблеми слов'янського етногенезу / В. Петров // Український історичний журнал. — 1963. — № 4. — С. 36–44; Його ж. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V–VII ст. н. е. / В. Петров // Археологія. — 1965. — Т. 18. — С. 3–13; Його ж. Скіфи. Мова і етнос / В. Петров. — К.: Наук. думка, 1968. — 149 с. та ін.

Тогочасний доробок В. Петрова ілюструє широту предметного поля та методологічних підходів вітчизняної історичної науки, що стало можливим в умовах хрущовської відлиги. Зменшення ідеологічного тиску на науку було наслідком відлиги та «тихої» ревізії теорії історичного матеріалізму, розробкою ідей «пізнього» К. Маркса про диференціацію магістрального шляху історичного розвитку в давнину. Так, наприклад, у радянській та світовій науці розгорнулася так звана «друга» дискусія про «азіатський спосіб виробництва» («перша» відбулася в СРСР у другій половині 1920-их — на початку 1930-их рр.), яка переросла в обговорення багатьох актуальних проблем теорії історичного процесу. Науковцями висловлювалися цікаві ідеї в тому числі й про нелінійність та поліварантність історичного процесу²⁸.

Сьогодні не викликає особливих сумнівів, що радянська історіографія не була методологічним монолітом. Але під вуаллю з цитат «класиків» приховувалися ті чи інші трактування марксизму, національний романтизм, структуралізм, школа «Анналів» та щось на стільки оригінальне й індивідуальне, що навіть важко дати визначення²⁹.

У відносно завершеній формі концепція В. Петрова була представлена в «Етногенезі слов'ян» (Київ, 1972). Якісні етапи слов'янського етногенезу було співвіднесено зі схемою поділу на «епохи» давньої історії України (від Трипілля до часів історичного слов'янства). За посиланнями в праці на видання 1966–1967 рр. можна приблизно визначити останню фазу роботи автора над текстом праці «Етногенез слов'ян». З його автореферату 1966 р. бачимо, що в структурі запланованої монографії «Проблема славянського етногенеза. Древние славяне и их происхождение» передбачалися розділи, присвячені слов'янам та Візантії, культурно-етнічній єдності слов'ян в V–VII ст., які не ввійшли у видання. Також В. Петровим планувалися монографічні праці з давньої історії Києва та слов'янської писемності щонайменше до XI ст.³⁰

В. Петров помер допрацьовуючи основний текст «Етногенезу слов'ян». Праця побачила світ 1972 р. і, таким чином, вже на той час не враховувала актуальних досягнень різних галузей археології та інших наук, матеріалів масштабних новобудівних експедицій. Видання цієї монографії, нехай і незавершеної/не-

²⁸ Див.: *Семенов Ю.И.* Теория общественно-экономических формаций и всемирный исторический процесс / Ю.И. Семенов // Народы Азии и Африки. — 1970. — № 5. — С. 82–95; *Його ж.* Марксистско-ленинская теория общественно-экономических формаций и всемирная история / Ю.И. Семенов // Актуальные проблемы марксистско-ленинского учения об общественно-экономических формациях. — М., 1975. — С. 53–87; *Його ж.* Разработка проблем истории первобытного общества в Институте этнографии АН СССР в «эпоху» Бромлея (воспоминания и размышления) / Ю.И. Семенов // Этнографическое обозрение. — 2001. — № 6. — С. 3–20; *Хазанов А.М.* О связи линейности и локальности с образом жизни / А.М. Хазанов // Советская этнография. — 1974. — № 6. — С. 58–61.

²⁹ *Бойцов М. А.* Вперед, к Геродоту! / М.А. Бойцов // Казус: индивидуальное и уникальное в истории / под ред. Ю.Л. Бессмертного, М.А. Бойцова. — М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1999. — Вып. 2. — С. 31.

³⁰ *Петров В.П.* Язык. Этнос. Фольклор: автореф. по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филол. наук / В.П. Петров. — К., 1966. — С. 60.

відредагованої автором, відбулося в умовах ідеологічної реакції, що посилилася на початку 1970-х рр., зміни у вищому керівництві республіки заблокували розвиток етногенетичних досліджень, що не відповідали концепції про єдину давньоруську народність. Було звільнено з Інституту історії АН УРСР М. Брайчевського, О. Компан та О. Апанович, 1972 р. не побачили свого читача праця К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації» та колективна монографія «Українці». Однак цензура не помітила крамоли, тим більше що авторський виклад закінчувався V–VI ст., тобто «докиївським» періодом.

Монографія «Етногенез слов'ян» стала підсумком багаторічних студій вченого, але й водночас розширеним і переробленим варіантом його «Походження українського народу» (1947). Поняття епохи в «Етногенезі слов'ян» не представлено так рельєфно, як це було в 1947 р. Це можна побачити навіть у змісті книги³¹. Утім, виходячи зі структури тексту та логіки викладу, очевидно, що автор дотримувався своєї концепції. Чітко виділені В. Петровим в «Походженні українського народу» епохи не відповідають формаційній періодизації історії: трипільська, післятрипільська (передскіфська), скіфська, антична (перший період), антична (другий період). Ця схема в цілому зберігається й із заявленими в змісті «Етногенезу слов'ян» структурними підрозділами: «трипільська культура» відповідає трипільській епосі; «доба городсько-усатівської культури» та «середньодніпровська культура» — післятрипільській епосі; «скіфи» — скіфській; «зарубинецька доба» та «черняхівська культура» — періодам античної епохи.

Концепція давньої історії України В. Петрова охопила період від енеоліту до часів історичного слов'янства (IV тис. до н. е. — VI ст. н. е.). Історія України, за В. Петровим, є дискретною, перервною, їй притаманні «злами» між епохами (трипільською й післятрипільською, зарубинецькою та черняхівською (антична), античною і слов'янською). Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що «поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик»³². Своє твердження про неоднозначність часу вчений ілюструє аналізом археологічних джерел, за яким післятрипільська епоха була примітивнішою за попередню трипільську, а черняхівська вищою за культуру історичного слов'янства перед створенням Київської Русі³³.

Загальну закономірність зміни епох на теренах України В. Петров розглядає у загальноєвропейському контексті. У стародавній історії Європи, як і в історії Середньовіччя та Нового часу, історик виокремлює основні «градації часу»: старий неіндоевропейський світ та новий — епоха панування індоевропейських народів, що триває й досі. Між цими епохами був злам, катастрофа, яка припадає на II тис. до н.е. Йдеться не лише про лінгвістичний аспект, а також і про структуру історичного буття. Ознакою епохи для В. Петрова виступає людина,

³¹ *Петров В.* Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика / В. Петров. — К., 1972. — С. 214.

³² Там само. — С. 38.

³³ Там само. — С. 28.

провідна постать: «Хлібороба заступає вершник. Мирного осельника — войовник». Він вважав, що протягом післятрипільської (передскіфської) та скіфської епох «вершник стає провідною постаттю часу, що саме в цей час він витискує хлібороба, одсовує його на другий план». Крім того, він наголошував, що має на увазі «як економіку, так і соціальну структуру країни», що це «однаково стосується господарчого, суспільного й політично-державного життя»³⁴. На думку В. Петрова, стародавня історія України являє собою послідовну зміну хліборобських і вершницьких епох³⁵.

«Теорія епох» стала для В. Петрова методологічною основою для розв'язання проблем етногенезу, розуміння поняття «етнос» та співвідношення зміни епох з етапами етногенезу. Свою концепцію походження слов'ян та витоків українського народу вчений виклав у монографіях «Походження українського народу»³⁶ та «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972)³⁷, а також статтях «Антропологічні особливості українського народу»³⁸ та ін.

В. Петров вважав поняття етнос історичним, а відтак і процес етногенезу є історичним та відбувається в межах самодостатньої епохи, а отже є дискретним. Етнос однієї епохи не є етносом іншої, кожна епоха має «свій напрям етнотворення» відповідно до своїх властивостей, тому етноси різних епох не тожні. В межах кожної епохи етногенез окремого народу має свої особливості та відмінності. Отже, дослідник вважає характерною ознакою етнічної історії перервність її поступального розвитку.

Згодом, у 1970-ті рр. положення про дискретність етногенетичних процесів знайшло розвиток у працях радянських етнографів. Етнічні процеси, пов'язані з «розривом» у розвитку, одержали назву етнодискретних. Їх особлива роль полягає в тому, що вони ведуть людність до переходу в новий етнічний стан. На відміну від етноеволюційних процесів, що пов'язані лише зі змінами окремих компонентів етнічної системи, Ю. Бромлей відзначив, що саме дискретні процеси обумовили появу перших етнічних спільностей³⁹.

Етногенез українців, на думку В. Петрова, відбувався в межах кількох епох, які змінювали одна одну. Зв'язок між цими епохами не був зв'язком «китайського типу», а здійснювався в змінах, через зміни, катастрофи та кризи. «Цей зв'язок підпорядковано законам зміни епох. Історія України перейшла через кілька епох. Тим-то поняття епохи, як структурної цілості, є однією з вирішаль-

³⁴ Там само. — С. 36–40.

³⁵ Там само. — С. 46.

³⁶ *Петров В.* Походження українського народу / В. Петров. — К.: МП «Фенікс», 1992. — 192 с.

³⁷ *Петров В.* Етногенез слов'ян.

³⁸ *Петров В.* Антропологічні особливості українського народу (Початок) / В. Петров // Орлик: місячник культури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1947. — Чис. 5 (Травень). — С. 15–18; *Його ж.* Антропологічні особливості українського народу (Закінчення) / В. Петров // Орлик: місячник культури і суспільного життя. — Берхтесгаден, 1947. — Чис. 6 (Червень). — С. 16–19.

³⁹ *Абашина Н.С.* Вивчення етногенезу слов'ян в працях В.П. Петрова / Н.С. Абашина // Археологія. — 1986. — Вип. 9. — С. 10–11; *Бромлей Ю.В.* Етнос и этнография / Ю.В. Бромлей. — М., 1973. — С. 153–154.

них, напрямних засад в наших сучасних історіософічних концепціях і студіях», — писав В. Петров⁴⁰.

Безумовно, вчений не був звільнений від обов'язкового цитування класиків марксизму-ленінізму й робив необхідні посилання, але переважно на Ф. Енгельса та лише тоді коли це було доречним та співпадало з логікою його наукових висновків.

Розробки В. Петрова залишилися поза увагою фахівців, адже без викладу авторських теоретичних засад та термінологічного апарату для методологічно односторонньо підготовлених радянських науковців практично вони являли собою нагромадження фактичного матеріалу (та й ще певною мірою застарілого).

З іншого боку, «закамуфльована» під марксизм концепція В. Петрова по інерції сприймається як марксизм і по сьогодні, а іноді й викривляє значення наукового доробку вченого. Так, в «Коментарі» до перевидання праці «Походження українського народу» 1992 р. автори (Н. Кравченко та Ю. Павленко) запропонували не зовсім коректну спробу конструювання поняття «епоха»: «З контексту праці випливає, що епоха не формація у її марксистському розумінні, хоча за низкою ознак ці категорії й наближуються. У розумінні дослідника «епоха» — це певна стадія розвитку людства, яка усвідомлюється як структурна цілісність, що характеризується сталим співвідношенням (кореляцією) певних, взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів, культурних феноменів тощо»⁴¹. Вважаю, що термінологічна адресація до стадіальності ніяк не співвідноситься з принципом зміни епох та розумінням історичного прогресу в концепції В. Петрова.

З кінця 1980-х одним з перших серед вітчизняних істориків цивілізаційний підхід став застосовувати Ю. Павленко, комбінуючи його з теорією формацій. Він вбачав у поглядах В. Петрова марксистську основу, а у працях, виданих вже після повернення вченого в Україну — використання виключно формаційної теорії, що панувала в радянському суспільствознавстві⁴². Ю. Павленко так коротко констатував суть підходу, який в свій час утверджував В. Петров, і який був прийнятний для нього самого як поміркований варіант застосування формаційної теорії в нових методологічних парадигмах: системне розуміння історичного процесу передбачає виділення якісних етапів слов'янського етногенезу, відповідних особливим формам соціально-економічної організації (передкласовій, ранньокласовій і т. д.) й відображених в специфіці археологічних матеріалів⁴³.

Однак фундаментальна праця Ю. Павленка «Передісторія давніх русів у світовому контексті» (1994)⁴⁴ демонструє не тільки впливи І. Брайчевського,

⁴⁰ Петров В. Етногенез слов'ян. — С. 21.

⁴¹ Кравченко Н. Коментар до праці «Походження українського народу» / Н. Кравченко, Ю. Павленко // Петров В. Походження українського народу. — К.: МП «Фенікс», 1992. — С. 115.

⁴² Там само.

⁴³ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития) / Ю.В. Павленко. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 206–207.

⁴⁴ Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю.В. Павленко. — К.: Фенікс, 1994. — 400 с.

якому автор висловлює в передмові подяки, а й В. Петрова. І справа не тільки в рясних посиланнях на конкретно-історичні висновки та результати польових досліджень В. Петрова, а в загальному сприйнятті його розуміння схематично-динамічних змін давніх етапів слов'яногенезу. Виконане на сучасному науковому рівні, відповідних термінологічних та теоретичних засадах, нових джерельних комплексах дослідження Ю. Павленка охопило «передісторію русів» (проміжок часу від III тис. до н. е. до кінця I тис. н. е.).

Очевидною є несумісність теоретичних поглядів В. Петрова з стадіально-лінеарним, детермінованим, поступально-прогресивним баченням історичного процесу, панівним в радянській науці. Теорія епох В. Петрова становить самостійний феномен вітчизняної історіографії, а не приклад «м'якої ревізії марксизму». Це однак не виключає визнання вченим соціально-економічної складової в понятті «епоха» як структурної цілості.

Основним інструментом пізнання минулого для мислителя була його «теорія епох», яка є доволі пластичною й передбачає виявлення унікальних внутрішніх закономірностей для кожної з епох, не визнає сталих законів у їх зміні, а відповідно дозволяє доволі гнучко узагальнювати конкретний історичний матеріал. Концепція давньої історії України В. Петрова є цілісною, ґрунтовною та функціональною пояснювальною моделлю. Науковий доробок В. Петрова 1940–1950-х рр., суть його ідей можливо зрозуміти лише через його «теорію епох», оскільки внутрішня логіка викладу, аргументація та висновки вченого базуються саме на таких поняттях як «доба», «епоха», «злам», «дискретність» та ін.

Концепція В. Петрова не була сприйнята сучасниками та й по сьогодні залишається малозрозумілою для більшості дослідників. Чому? Найзагальнішими причинами є невизначеність термінології та відсутність цілісного викладу концепції. Її основні теоретичні засади було сформульовано в період ді-пі та надруковано в малотиражних таборових українських виданнях у післявоєнній Німеччині, а фундаментальні праці, засновані на конкретно-історичному матеріалі, було видано через два десятиліття в радянській Україні без системного викладу їх теоретичних засад.

Крім того, в СРСР погляди В. Петрова не могли бути сприйнятими через їх невідповідність формаційній схемі історичного процесу. На Заході — через мовний бар'єр та слабку обізнаність з його роботами, в середовищі української еміграції — через одіозність автора (радянський розвідник) та невідповідність їх концептуальних та методологічних засад схемі безперервної національної історії М. Грушевського.

У сучасній науці відсутність уваги можна пояснити комплексом причин. Перш за все, це брак загального аналізу саме наукового доробку Віктора Петрова, дискутування навколо особи вченого та письменника, іноді виключно в площині ідейно-політичних та моральних оцінок. По-друге, життєздатність історіографічних «шаблонів» та «кліше» — за формальною ознакою В. Петрова автоматично відносять до когорти істориків-марксистів). По-третє, те що можна вважати перевагою «теорії епох» в порівнянні з іншими історіософськими концепціями, а саме застосування щодо конкретно-історичного матеріалу — стала й її слабкою стороною. З точки зору сучасної науки коло археологічних джерел В. Петрова виглядає завузьким, висновки щодо конкретних проблем

давньої історії України застарілими, недооцінка міграцій в етногенетичних процесах, фактичне виключення із загальної схеми доби бронзи незрозумілими, й, відтак, втрачається інтерес до самої концепції. Натомість історіософська концепція, наприклад, А. Дж. Тойнбі, не обтяжена такою конкретикою та їй «не загрожують» нові наукові відкриття й вона десятиліттями залишається популярною.

Утім комплексна реконструкція концептуальних положень, термінології, інструментарію та методологічних засад «теорії епох», практична реалізація її творчого потенціалу вивчення всесвітньої та вітчизняної історії в працях В. Петрова можуть мати значення для створення сучасних теоретичних моделей вітчизняної історії.

Також не менш актуальною сьогодні для української історичної науки є відповідь на питання про значення концепції В. Петрова в світлі канонічної схеми історії України М. Грушевського. Априорі принцип континуїтету (тяглості) вітчизняної історії, обґрунтований М. Грушевським, завжди мав і має ідеологічне значення й суспільство та наукове середовище на сьогодні не готові зробити вибір на користь новомодних версій перервної національної історії. Водночас все більше лунають заклики звернути особливу увагу на моменти розривів, які містять набагато потужніший евристичний потенціал і є важливіші для розуміння гіпотетичної «історичної спадковості» та соціальної генеалогії, аніж наполягання на ідеологічно мотивованій тяглості⁴⁵. Серед іншого пропонується структурно-синергетична модель української історії⁴⁶.

Зазначимо, що оскільки засади «теорії епох» були застосовані В. Петровим для систематизації конкретно-історичного матеріалу давньої історії України, це означало в хронологічному вимірі розмежування з «Історією України-Руси» М. Грушевського: якщо М. Грушевський починав історію українського народу з антив, то виклад В. Петрова ранніх етапів українського етногенезу на антах закінчувався. Картина слов'яногенезу рубежу тисячоліть — першої половини I тис. н. е., як вона змальована в працях В. Петрова та М. Брайчевського, дає переконливі факти на підтвердження ранньосередньовічної версії україногенезу, прибічником якої був М. Грушевський⁴⁷.

Отже, в основу концепції давньої історії України В. Петрова була покладена його «теорія епох», яка відкидала ідею суцільного прогресу та наголошувала на дискретності історичного процесу. Розроблена самостійно, на базі власного досвіду, спостережень та переживань, вона виявляє найбільшу схожість з теоріями локальних цивілізацій О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі. Вираження національної ідентифікації як філософа та вченого, звернення до духовної культури українського народу простежується в поглядах В. Петрова, як й інших визначних мислителів — його сучасників (М. Хвильовий, Д. Чижевський та ін.). В той

⁴⁵ Касьянов Г.В. Національні історії та сучасна історіографія : виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г.В. Касьянов, О.П. Толочко // Український історичний журнал. — 2012. — № 6. — С. 21.

⁴⁶ Колесник І. Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи / І. Колесник // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. — К.: Ін-т історії НАН України, 2008. — Вип. 3. — С. 175—177.

⁴⁷ Див.: Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі / Л. Залізняк. — К.: Темпора, 2011. — С. 218; Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества... — С. 115.

же час можна стверджувати, що підходи В. Петрова виявляють певну відповідність й синергетичній парадигмі осмислення історичного процесу, були суголосні з новітніми науковими теоріями й набагато випередили свій час.

Проте, історична схема В. Петрова стоїть осібно в історії української історичної думки, адже вона не була належно оцінена в історіографії, залишилася поза увагою науковців й не має прямих послідовників.